

Torben Arboe:

Jyske kollektiver

– et grammatisk fænomen under afvikling

Indledning

Haj jik u:n om-e, som katti om di warm grøð. Sådan står der på en af de første kartotekssedler, man møder under ordet ‘grød’ i Jysk Ordbog, nemlig fra A. Espegaard: *Vendssysselsk Ordbog*. I oversættelse betyder det: Han gik uden om det, som katten om de varme grød.

Dermed er man som redaktør straks på vej ind i problematikken vedr. ord, der i jysk opfattes som flertal, skønt de har entalsform. Disse ord kan ses som en særlig type af stofnavne, betegnelser for en mængde af et stof, også kaldet samlingsnavne eller kollektiver. De fleste stofnavne omtales i jysk med neutrum, fx det jord, det mælk, det mad, også når de i rigsmålet er fælleskøn (jorden, mælken, maden); i Jysk Ordbog betegner vi dem derfor: stof-neutrum. Men ‘grød’ er altså et stofnavn, der opfattes som et flertalsord – og det kaldes tilsvarende stof-pluralis.

Et spørgsmål under redigeringen af et ord bliver da, i hvilket område ordet opfattes som pluralis. Man må her se på de mulige markører for pluralis; foruden ‘de’ (nævnt ovenfor) gælder det især ‘mange’ i stedet for ‘meget’, og ‘flere’ i stedet for ‘mere’. F.eks. fra egnen syd for Mariager: *så blöw ðe koqt så manə gröð*, *te dæ va nåk te nætər hiälə u:qən i'gjam'al* = så blev der kogt så mange grød (dvs. så megen / meget grød), at der var nok til nadver (= aftensmåltid) hele ugen igennem.¹ Også brug af ‘nogle’ (udtalt f.eks. *nu*, *no*) i stedet for ‘noget’ (udtalt f.eks. *nøj*) viser ordet som pluralis-ord, f.eks.: *de æ nu 'gu:grøð* = det er nogle gode grød², svarende til rigsmålets ‘det er en god

¹ N.P. Bjerregaard: *Årets arbejde i Ommersyssel* (1959) s. 17; sætningen lidt forkortet.

² Torsten Balle: Utrykt seddelsamling fra Torsted sogn, Nordthy, i IJSK.

grød'. Her viser også adjektivet flertalsform, med vokallængde: *gu'ə* = gode (over for entalsformen med vokalstød: *gu'ə* = god). Det samme ses i f.eks. sætningen: *æ 'grø:r æ få 'var'm* = grøden er for varme³, idet længden på *r* her viser flertal; ental ville kræve stød: *var'm*.

Gennemgang af materialet ud fra disse kriterier viser, at 'grød' opfattes som pluralis i næsten hele det jyske område: Nørrejylland bortset fra Fanø, Anholt og Samsø, og kun spredt på Djursland; Sønderjylland med undtagelse af den sydligste del samt Rømø og Als. Se kort 1. (På dette og de flg. kort markerer vandret skravering "almindeligt", lodret skravering "spredt afhjemlet".)

Denne type kollektiv-betegnelser er tidligere blevet omtalt i enkelte oversigtsværker over jysk, desuden i ordbøger over og beskrivelser af enkeltdialekter – om ikke på anden måde, så ved, at nogle af de pågældende substantiver anføres som flertal, eller ved, at der under ord som

Kort 1: *grød* som stof-pluralis.

'flere' og 'mange' anføres, at de kan forbindes med ord som f.eks. 'grød'. Et af de tidligste værker, der omtaler en lidt større ordgruppe af denne art, er V. Bennike og Marius Kristensen: *Kort over de danske folkemål* (1896-1912) s. 159: "En del madretter og lign. ... er i Jylland flertalsord, således *fløde*, *sirup*, *grød*, *vælling*, *kål*, ofte også *suppe*, *olie*, *tjære* (hvor disse er ental, er de intetkøn)". Det antydes, at de første 5 nævnte ord i hele Jylland er flertalsord, og at de sidste 3 er det mange steder. Bemærkningen om intetkøn må formodentlig forstås derhen, at man nogle steder siger 'det suppe, det olie, det tjære' – altså med brug af den form, jeg ovenfor kaldte stof-neutrum.

Halvdelen af de nævnte ord optræder også i Paul Diderichsen: *Elementær dansk Grammatik* (1946) s. 100. Ordtypen betegnes her som et "ejendommeligt Sammenfald af Kollektiv og Pluralis ... i jyske Dialekter, hvor Navne paa Retter som *Grød*, *Vælling*, *Suppe*, *Kaal* behandles som Plur.: *manne Kaal* (osv.) (for: *meget Kaal*)". I Niels Åge Nielsen: *De jyske dialekter* (1959) s. 47 nævnes 3 af disse ord samt et fjerde fra rækken i *Kort etc.* som udtryk for et "jysk særforhold": "Nogle

³ Anders Bjerrum: Utrykt seddelsamling fra Vodder sogn, nordvestlige Sønderjylland, i IJSK.

benævnelser på helt eller delvis flydende genstande er i jysk almindeligt kollektiver: mange el. flere suppe, fløde, vælling, kål o.s.v.” Men altså stadig ingen præcisering af, om ordene behandles som kollektiver over hele Jylland, og om det kun gælder ord for “madretter og lign.” henholdsvis “helt eller delvis flydende genstande”.

Det kan derfor være på sin plads at undersøge, dels 1) om de øvrige nævnte ord opfattes som kollektiver i samme område som *grød*, dels 2) (ansporet af “o.s.v.” i citatet fra N.Å. Nielsen) hvilke andre substantiver end de allerede nævnte der bruges som stof-pluralis. Målet kunne være en samlet oversigt over kollektiv-betegnelserne (og deres respektive udbredelsesområder) i de jyske dialekter.

1. Kollektiv-ord for madretter, væsker mv.

I det følgende behandles først tre betegnelser for “flydende” madretter: *vælling*, *kål* og *suppe*; dernæst som betegnelse for andre flydende madvarer: *fløde* og *sirup*; endelig *olie* og *tjære* som eksempel på andre flydende substanser. Baggrunden for dette er, at netop disse ord (sammen med *grød* ovenfor) er de oftest nævnte i faglitteraturen.

1.1. “Flydende” madretter: ordene *vælling*, *kål*, *suppe*

For *vælling* gælder næsten samme udbredelsesområde af kollektiv-funktionen som på kort 1, blot er afhjemlingerne kun sporadiske på Djursland; til gengæld er Samsø kommet med. Nogle af optegnelserne viser i øvrigt, at opfattelsen af ordet som kollektiv/flertal er på retur, f.eks.: “blandt ældre hørtes i flertal: *nuə guə ty*”k *ˈsaːgo₁viliŋ*” (= nogle gode, tykke sagovælling), men *møj*’ *viliŋ* (= meget vælling) anføres som den almindelige omtale.⁴

Nu om dage kan det være vanskeligt at forestille sig ordet *kål* brugt om en flydende ret, men tidligere var ordet meget brugt om kålsuppe mv. Fx anfører Feilbergs ordbog over jyske dialekter som betydning 2 af *kål*: “navnet på den nationale ret, som laves af kål; er flertal vistnok over hele landet”.⁵ I denne betydning findes ordet som kollektiv i sam-

⁴ J. Skytte Andersen: Utrykt seddelsamling fra Vroue sogn, Fjends herred (syd for Skive), i IJSK.

⁵ H.F. Feilberg: *Ordbog over jyske almuesmål*. bd. 2 (1894-1904). Feilbergs formodning om kollektiv-opfattelse af *kål* over hele landet kan dog ikke bekræftes: Ømålsordbogen har ikke eksempler på det, oplyser lektor Karen Margrethe Pedersen, Institut for Dansk Dialektforskning, Københavns Universitet.

me område som på kort 1, igen dog i mindre omfang på Djursland: kun fra Rougsø herred og Tved på Mols; men ved dette ord er Fanø kommet med. Der er i Jysk Ordbogs materiale mange bemærkninger om, at man fik kål(suppe) så tit, at man kørte træet i det. Med et mundheld hedder det således: *a blæst kuns ad æ Koel, for di var saa hied* (= jeg blæste kun ad (dvs. på) kålen, fordi de var så hede)⁶ – hvor der spilles på den anden betydning af ‘blæse ad’, nemlig ‘være ligeglad med’, så meningen bliver: jeg regner ikke den slags mad for noget.

Ved ordet *suppe* sker der stor ændring i udbredelsesmønsteret for kollektivbetydningen: *suppe* er ikke kollektiv-ord i størstedelen af Østjylland og det østlige Sønderjylland, se kort 2. I de nævnte områder optræder ordet som fælleskøn (i bestemt form: *suppen*) eller stofneutrum (*det suppe*). Stedvis i Midtøstjylland (Århus-Randers-egnen og egnen syd for Odder) har opfattelsen af ordet som neutrumsord endog sat sig så fast, at det bøjes som et almindeligt neutrumsord, jf. de små områder med stiplede linier på kortet. Dermed bliver bestemt form til *suppet*, f.eks.: *Etter suppet kam der oksestiege, kal·stiege, swynstiege* = efter suppen kom der oksesteg, kalvesteg, svinesteg (Spørring, V. Lisbjerg herred).⁷

Kort 2: *suppe* som stof-pluralis.

1.2. Andre flydende madvarer: ordene *fløde*, *sirup*.

Om *fløde* må først siges, at ordet i nordjysk har sideformer som: *flø·r*, *flø·j* i Vendsyssel, *flø·dær* Læsø, *flø·ðær*, *flø·ðær* Nordthy og Mors. Disse former stammer fra oprindelige flertalsformer (jf. artiklen ¹*fløde*

⁶ *Gammeldags Skæmt*. Udg. af Marius Kristensen og J. Brøndum-Nielsen (1916) s. 16; teksten formentlig fra 1700-tallet.

⁷ Jf. også Ella Jensen: *Houlbjergmålets Bøjningslære* (1956) s. 18, hvor neutrumsformen anføres som sideform: *sopæn* (ell. *sopæt*) Suppen. Tilsyneladende slutter ordet sig her til en gruppe af ord, der i rigsmålet er fælleskøn, men i et midtøstjysk område er stofneutrumsord eller har en neutrumsform, som f.eks. *maj'n* Maden (også *maj't*), *kafæret* (= kaffen), s. 18-19. – Måske er en sådan neutrumsform også en del af begrundelsen for Marius Kristensens bemærkning i *Kort etc.* om, at hvor ordene *suppe*, *olie* og *tjære* “er ental, er de intetkøn” (citeret ovenfor). I hvert fald har Marius Kristensens fødesogn Elsted (V. Lisbjerg herred) bestemt form *supæt* ifølge hans oplysning om ordet til Feilbergs ordbog, bd. 4 (1910-14).

i Jysk Ordbog); dermed er det nærliggende, at ordet fortsat opfattes som pluralisord. Dernæst er det bemærkelsesværdigt, at ordet opfattes som kollektiv også på Rømø, Als og i Sønderjylland syd for rigsgrænsen (i Angel dog kun den nordlige del), altså en større udbredelse mod syd end på kort 1. Også Samsø har kollektiv her, men tilsyneladende ikke Fanø. Et tredje særtræk er, at ordet enkelte steder i Midtøstjylland og Hanherred kan bøjes som neutrumsord, dvs. bestemt form bliver *flødet* (jf. forholdene ved *suppe* ovenfor). I Hads herred kan ordet være både stof-pluralis og neutrum; det første f.eks. i sætningerne: (der er) *manə flø·ð å mjetkæt* (= mange fløde på mælken); *a ka it fo flø·ðan piskæt styw'* (= jeg kan ikke få fløden pisket stive; adjektivbøjningen viser pluralis); neutrum f.eks. i følgende sætning: *flø·ðæt æ skomæt ow'* (= fløden er skummet af, dvs. jeg har skummet fløden af mælken).⁸

Kort 3: *sirup* som stof-pluralis.

Sirup er ikke så tæt afhjemlet som de hidtil behandlede ord, formentlig fordi produktet først er kommet relativt sent i brug.⁹ Tilsvarende foreligger også de sikre oplysninger om, at ordet regnes for et kollektiv-ord, mere spredt. Her skiller kun Vendsyssel, Nordvestjylland, Midtøst- og Sydøstjylland sig ud som sikre områder mht. opfattelsen af ordet som kollektiv, jf. kort 3. Et eksempel fra Nordthy lyder: bygsuppen var vel god nok, men jeg er nu ikke *svår hægen ætte dihær varmt sirp*, dvs. ikke særlig "vild med" de her varme(de) sirup (jf. note 9 vedr. brugen af sirup). Ofte behandles ordet som stof-neutrum, f.eks. *de sjerap* (= det sirup) ved siden af *di sjerap* (= de sirup), Linå ved Silkeborg.

1.3. Andre flydende substanser, væsker: ordene *olie*, *tjære*

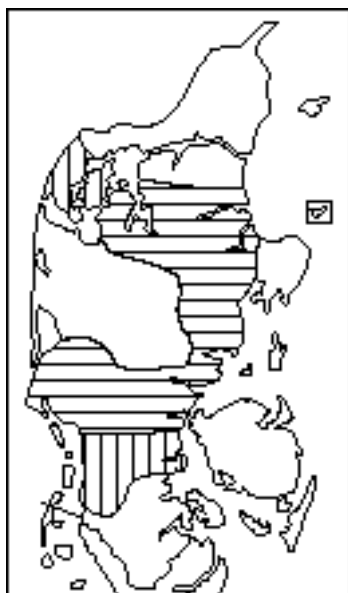
I behandlingen af *olie* er også sammensætningerne *jordolie* og *stenolie* inddraget; begge betegner petroleum og er altså relativt nye ord i

⁸ A.M. Nielsen: Utrykt seddelsamling fra Hundslund sogn, sydlige Midtøstjylland, i IJSK.

⁹ Sirup har dog været alm. brugt i (1800-)1900-tallet "i stedet for smør i grød og som erstatning for smør (margarine) og sukker på brød", jf. A. Espegaard: *Vendsyssel Ordbog*. III s. 248.

dialekterne, som det ses af flg. eksempel fra Midtøstjylland: (dengang) *'stjæn'oli 'di kam hæ te 'æj'næn* = stenolie de kom her til egnen.¹⁰ I Sønderjylland bruges *olie* også om fernis: (gulvet “napper”), *ə 'Ul·ə ær 'i 'tør· ind'no* = olien er ikke tørre endnu; her viser adjektivets bøjning pluralis, men det noteres også eksplicit i teksten: *Ul·e: Flertal*.¹¹ – Det viser sig, at udbredelsen af *olie* opfattet som kollektiv stort set svarer til området på kort 1 med tilføjelse af Samsø, men med undtagelse af det sydøstligste område i Sønderjylland; dog er syd for grænsen på kortet optegnet: *manə 'ulə* = mange olie, vist også *möjl 'ulə* = meget olie.¹²

Ved *tjære* er der igen indskrænkninger det område, der har kollektiv-betydning, idet bl.a. Vendsyssel må undtages, tilsyneladende også Hardsyssel mv., jf. kort 4.

Kort 4: *tjære* som stof-pluralis.

Kortet viser udbredelsen ud fra Jysk Ordbogs oplysninger, men vi har (endnu) ikke haft ordet på spørgeliste til vore meddelere. Hvis nogle af læserne selv bruger eller har brugt formerne “de tjære”, “mange tjære”, udtalt f.eks. *ti·r, te·r*, vil vi gerne have oplysning om det, især fra de ‘tomme’ områder på kortet. Et eksempel fra Salling lyder: *han vil ha dihær tejer kooger* = han ville have de her tjære kogt.¹³ Ordet er ofte stof-neutrum og omtales altså *det tjære*; endvidere behandles det stedvis i Midtøstjylland mv. som almindeligt neutrums-ord, jf. en bestemthedsform som *tiərə* (= tjæret) fra Skanderborg-egnen.

Gennemgangen af Jysk Ordbogs materiale vedr. de otte ord, der nævnes som kollektiv-former i *Kort etc.*, viser altså, at flere af ordene kun i dele af Jylland opfattes som stof-pluralis. Faktisk er det kun *fløde*, der betragtes sådan i hele det jyske område (inkl. Samsø og Rømø, men ekskl. Anholt).¹⁴

¹⁰ Udskrift af båndoptagelse fra Røgen sogn, Gjern herred.

¹¹ M.B. Ottsen: *Hostrup-Dansk*. II. bd. 3 s. 38.

¹² Jf. Bent Jul Nielsen og Magda Nyberg: *Ordbog over den danske dialekt i Angel* (1995) s. 372.

¹³ Evald Tang Kristensen: *Jyske Folkeminder*. bd. 9 (1888) s. 204.

¹⁴ Anholt har ikke stof-pluralis ved de hidtil undersøgte ord (og heller ikke ved de følgende); dialekten har dermed formentlig ikke denne kategori overhovedet.

Dog gælder det også *grød*, *vælling*, *kål* og *olie* i størstedelen af området undtagen sydligste Sønderjylland og Rømø (jf. kort 1) og snart inklusive, snart eksklusive Samsø. Ved *suppe* har størstedelen af Østjylland ikke kollektiv, men stof-neutrum eller endog i almindeligt neutrum (jf. kort 2). *Sirup* og *tjære* har kollektivformer i områder af mindre udstrækning, mindst for *sirup* (jf. kort 3-4).

Enkelte regulære neutrumsformer (bf. sing.) er fundet for *suppe*, *fløde* og *tjære*; derimod ikke for *olie*, som er det tredje af de ord, der i *Kort etc.* nævnes (eller i hvert fald antydes) at have denne mulighed.

2. Øvrige kollektiver i jysk

Det viser sig, at der ud over betegnelserne ovenfor vedr. flydende substanser med større eller mindre viskositet ("tyktflydenhed") findes andre grupper af kollektiv-ord, bl.a. ord for 'fast', tør masse bestående af meget små enheder, f.eks. *aske*, *hakkelse* = ituskårne halmstrå mv. At der ikke antydes noget om disse ordgrupper i *Kort etc.* og de nævnte efterfølgende værker, kan for så vidt undre, idet de omtales allerede i E.H. Hagerup: *Om Det danske Sprog i Angel* (1867). Hagerup noterer her: "Nogle Samlingsnavne ere flertals: Aske, Hakkelse, Hikke, Hoste, ofte Vejr (manne Hakkels, di gohj Vær) og stundom Hede (dvs. Lyng), Klinte, Tadder" (s. 140; tadder = boghvede). Her kan altså udskilles en ordgruppe vedr. helbred og "gentagne foreteelser": (mange) *hikke*, *hoste*, samt enkelte andre ord, der også kunne fortjene nærmere undersøgelse.

Kollektiv-ord har været set som et vigtigt kendetegn for jysk, formentlig mest fremhævet i P.K. Thorsen: *Nørrejysk lydlære* (1887). Der nævnes (s. 7) fem mulige "bestemte skjelnemærker mellem jysk og sprogarterne i østifterne". Som nr. 3 optræder: "Flere samlingsnavne bruges kun som flertalsord, f.eks. *fløde*, *grød*, *vælling*, *kål*, *gjær*, *tjære*, *hoste*, *aske*" (de anførte lydformer udeladt). Thorsen nævner således 5 af de 8 ord i afsnit 1 ovenfor, har desuden 2 af de "nye" hos Hagerup (*hoste*, *aske*) og endelig endnu et "nyt" kollektivord: *gær*.

Også i J.M. Jensens monografi over dialekten i Børglum, *Et vendelbomåls lyd- og formlære* (1902), findes adskillige kollektiver, men opregnet sammen med øvrige ord, der kun findes i flertal (s. 152f.; f.eks. *folk*, *penge* og ord med endelsen -er som *løjer*, *mæslinger*). Af de

specielt jyske kollektivord nævnes foruden de 13 hidtil anførte bl.a. *blår, eddike, klid, sennep, valle*.

Imidlertid findes den mest omfattende registrering af jyske kollektivord i et værk udgivet mange år senere end de hidtil nævnte, nemlig A. Noesgaard: *Danske dialekter og skolebørns skriftlige arbejde* (1951). Her gives i afsnittet “Stofnavne som flertalsord” (s. 65f.) en liste, der dels omfatter de allerede nævnte 18 ord med stof-pluralis, dels giver følgende 5 nye: *kærnemælk, lage, petroleum* (jf. *stenolie*, afsnit 1.3), *skæg, kuld* (= forkølelse).¹⁵ Dermed når vi op på 23 kollektiver, hvoraf de 15 sidstnævnte bør undersøges mere detaljeret.

Som nævnt ovenfor kan der ud over de 3 ordgrupper i afsnit 1 udskilles 2 grupper vedr. dels ‘findelt faststof’, dels helbredstilstande. Indplaceres også de senest nævnte ord, bliver den samlede opdeling følgende.

- 1) Madretter: *grød, kærnemælk, kål, suppe, vælling*
- 2) Andre madvarer og lign.: *eddike, fløde, lage, sennep, sirup, valle*
- 3) Andre væsker mv.: *olie, petroleum, tjære*
- 4) Findelt faststof og lign.: *aske, blå, gær, hakkelse, klid, skæg*
- 5) Helbredstilstand mv.: *hikke, hoste, kuld*.

Man kan naturligvis også (som i afsnit 1) betragte gruppe 1-3 som én gruppe: ‘flydende substanser’, med undergrupper. Måske kan også gruppe 4-5 ses som undergrupper af en mere overordnet gruppe: ‘opdelte helheder’ (skønt *kuld* = forkølelse er vanskelig at indplacere her).

Det kunne være interessant at behandle flere af de nævnte kollektiver mere indgående¹⁶, men det tillader tiden desværre ikke. Til sidst skal blot anføres lidt om emnets historie. Eksempler på denne type jysk kollektiv nævnes første gang allerede i Jens Høysgaard: *Accentuered og Raisonnered Grammatica* (1747), men kun som en parentetisk tilføjelse under omtalen af brugen af stof-neutrum i mængdeangivelser i jysk. Høysgaard skriver, at “nogle Jyder (bruger ord som *nogen*,

¹⁵ Parallelt med *hoste* nævnes sammensætningen *kighoste*, men den tæller ikke med som selvstændigt kollektiv her, ligesom heller ikke det i nordjysk udbredte synonym *gale-hoste* er medregnet.

¹⁶ Også udbredelse af stof-pluralis i ømålene bør undersøges nærmere: der foreligger i Ømålsordbogens samlinger adskillige eksempler på fænomenet under adjektivet ‘mange’, f.eks. ‘mange regn’, ‘mange sne’, ‘mange hø’, oplyser Anette Jensen, Institut for Dansk Dialektforskning.

megen) i Neutro, (når ordene betyder) en del af noget ... (uden, naar de taler om søbe-mad, saasom deres *mange kaal, mange grød &c.*)” (s. 156).¹⁷

Også kilderne lige efter 1800 nævner fænomenet, men igen lidt bortgemt. F.eks. anfører Jørgen Bloch således under “Adjektiver” i en liste over dialektord fra Sydvestjylland i 1807: “visse Adjektiver i Flertallet tillegges ofte Substantiver i Enkelttallet, f.Ex. mange Fløde, fleer Grød”.¹⁸ I flere optegnelser fra 1930-erne og frem angives kollektivbrug i f.eks. *mange suppe, de grød* som forældet eller især brugt af ældre, mens yngre omtaler det som stof-neutrum: *meget suppe, det grød*. Tilsvarende anfører Noesgaard (1951), i omtalte undersøgelse af dialekttræk i skolestile fra sidste del af 1940-erne, at “formen (dvs. brugen af stofnavne som flertalsord) er så afstikkende, at børnene hurtigt lærer, at de ikke må bruge den, når de skriver” (s. 66). Men, tilføjes det sammesteds: “I talesproget er den derimod for de allerfleste ords vedkommende fuldt levende”. Generationen født midt i 1930-erne har altså kunnet bruge de pågældende ord som kollektiver, men fænomenet var under afvikling og er næppe overtaget af den følgende generation.

Stof-pluralis må i dag betragtes som en forældet sproglig kategori – en specialitet især for sproghistorikere.

¹⁷ Her citeret efter Henrik Bertelsen (red.): *Danske Grammatikere*. bd. 4 (1920) s. 426 (uden = undtagen).

¹⁸ Gengivet i *Fra Ribe Amt* (1975) s. 280.